

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.98:616–08–039.76

В. В. Кердивар

ад'юнкт науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру
Національний університет цивільного захисту України

АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ СИНДРОМУ ЖЕРТВИ В УМОВАХ ВИМУШЕНОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ В МЕЖАХ УКРАЇНИ

У статті проводиться аналіз основних детермінантів, які впливають на формування синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального військового конфлікту на сході України.

Визначений комплекс основних психологічних ознак розвитку індивідуальної віктимізації осіб, які були вимушені покинути свої домівки в зоні антитерористичної операції та виїхати в інший регіон України.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, синдром жертви, жертва, віктимологія, віктимність.

Постановка проблеми. В умовах сучасних українських реалій, які характеризуються крайньою нестабільністю, локальним військовим конфліктом, погіршенням політичної та економічної ситуації, масове переміщення вимушених переселенців є однією з найгостріших соціальних проблем не тільки української, а й світової громадськості. Зважаючи на офіційні дані Міністерства соціальної політики України, кількість осіб, переселених з окупованих територій України в інші регіони нашої країни, станом на I квартал 2018 р. перевищує 1,5 млн. Найбільше внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) проживають у Донецькій області – 543 131 тис. осіб, у Луганській області – 290,5 тис. осіб і в м. Києві – 161 558 тис. осіб. Менша кількість переселенців обирають західний регіон країни: у Чернівецькій області живуть лише 2 498 тис., а у Львівській – 12,3 тис. ВПО.

Вимушені переселенці стикаються із труднощами в процесі працевлаштування, облаштування житла, придбання елементарних предметів побуту для нормального проживання. Вони значною мірою втратили колишні економічні, професійні і навіть родинні зв'язки й опинилися перед необхідністю формування нового соціального статусу, завдяки якому могли б увійти до нових соціальних груп.

Такий масовий характер вимушеного переселення характеризується багатьма соціально-психологічними проблемами, які властиві процесу вимушеної міграції. Вона, у свою чергу, характеризується підвищеним рівнем агресивності, відчуттям тривоги і розгубленості, втратою почуття впевненості, нервово-психічною напруженістю,

що нерідко призводить до девіантної поведінки особистості і негативно позначається на результатах адаптації.

Зазначений нами комплекс проблем і реалій життя ВПО і зумовлює необхідність вивчення передумов виникнення синдрому жертви для запобігання формуванню саморуйнуючої поведінки в такій категорії населення, що може стати для України значним ресурсом у відновленні економічної стабільності регіонів, що в даний час окуповані внаслідок військового конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні проблеми, з якими стикаються ВПО, вивчали багато вітчизняних науковців, проведено багато досліджень. Серед сучасних учених дуже активно вивчаються проблеми ВПО такими дослідниками, як: О. Балакірева, Т. Доронюк, О. Міхеєва, Ю. Муромцева, О. Панченко, У. Садова, В. Середа, Т. Старинська, А. Солодько та ін. [1, с. 110; 2, с. 8; 3, с. 9; 4; 5, с. 140].

Значний внесок у вивчення проблем ВПО внесла О. Балакірева своїми творами «Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб» [6], «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні» [7], «Ставлення до переселенців і волонтерської діяльності» [8, с. 8], у своїх працях вона визначала основні проблеми та потреби різних категорій ВПО.

Вплинули на розроблення проблеми адаптації О. Міхеєва та В. Середа у своїй праці «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації» [3, с. 135]. Т. Доронюк та А. Солодь-

ко вивчали ситуації із внутрішньо переміщеними особами в Україні [2, с. 8]. Вивченню особистості ВПО присвячені праці Л. Куликова, М. Соколової, Р. Шаміонова й ін.

Однак загалом у науковій і методичній літературі проблема синдрому жертви особистості біженців і вимушених переселенців у загальнопсихологічному аспекті не розглядалася. Не розроблена її структура, комплекс чинників і умов, необхідних для процесу формування.

Мета статті – визначення можливих передумов виникнення синдрому жертви у ВПО та пропозиції щодо зменшення рівня віктимізації особистості.

Виклад основного матеріалу. Віктимологія (лат. *Victima* – жертва, лат. *Logos* – вчення) – міждисциплінарна область, що досліджує віктимізацію, тобто процес становлення жертвою. Для віктимології як загальної теорії жертви, предметом якої є постраждалі в будь-яких ситуаціях некримінального характеру (екологічних, техногенних катастроф, стихійних лих тощо), терміна «жертва» цілком достатньо, хоча він позначає потерпілого і не деталізує механізм завдання шкоди [9, с. 8].

Також є дві позиції щодо того, що являє собою жертва у віктимологічному сенсі. Перша – це людина або певна група людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким прямо або побічно завдано шкоду. Друга – це фізична особа, людина, якій безпосередньо завдано фізичної, моральної або матеріальної шкоди.

У роботі В. Христенка пропонується таке визначення: жертва – це людина (сторона взаємодії), яка втратила значущі для неї цінності внаслідок впливу на неї іншої людини (сторони взаємодії), групи людей, певних подій і обставин [10, с. 38].

Спираючись на термін «жертва» В. Христенка, можна визначити, що в сучасних українських реаліях проведення антитерористичної операції є тими подіями, які сприяють формуванню та розвитку синдрому жертви.

Ми вважаємо, що реалізація процесу віктимізації ВПО може бути зумовлена взаємодією:

- чинників віктимізації (як сукупності обставин у житті ВПО), що детермінують процес перетворення даної категорії осіб на жертв або так чи інакше сприяють реалізації цього процесу;

- умов віктимізації – різноманітних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, які збільшують ступінь віктимності і суттєво полегшують можливість виникнення конфліктів, що впливають на ескалацію віктимогенної ситуації загалом.

В основі процесу віктимізації лежить соціально-психологічний механізм – система елементів і етапів зміни можливого ступеня віктимності ВПО внаслідок взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. Соціальний (зовнішній) складник даного механізму представлений комплексом умов, що наявні в суспільстві і мають віктимогенний потенціал (по-

літичні, соціально-економічні, культурно-інформаційні процеси й явища), а психологічний (внутрішній) – системою психічних процесів, що формують віктимну спрямованість поведінки.

Для підтвердження чи спростування можливих передумов виникнення синдрому жертви у ВПО нами проведено експертне опитування серед психологів Державної служби України з надзвичайних ситуацій із Донецької, Луганської, Харківської, Черкаської, Чернігівської областей та м. Києва в кількості 15 осіб, які безпосередньо працюють із ВПО та надають їм допомогу.

Це ті люди, яким довелося першими зустрічати ВПО і на собі відчути той тягар проблем, емоційних станів і психічних реакцій, з якими стикаються люди, які залишили власну домівку, рятуючи своє життя.

За результатами опитування нами встановлено, що в більшості ВПО експерти-психологи спостерігали такі прояви:

- *підвищений рівень агресії*, внаслідок якої ВПО завжди шукають винних у своїх проблемах. Минуле, яке настільки емоційно виснажило людей, що вони готові звинувачувати інших, але не зізнаватися собі у своїх страхах, слабкостях тощо. Емоції настільки переполюють людей, що немає можливості терпіти або розбиратися в особистісних проблемах, простіше виплинути всю злість і невдоволення зовні. Часто так звані «агресори» маскують свою незадоволеність і виправдовують себе зовнішніми раціональними причинами. Це зазвичай спричиняє негативні емоції у вигляді агресивності, яка виникає внаслідок довгого тиску на самого себе і соціальної незахищеності категорії ВПО;

- *часті будь-які скарги*, за яких ВПО своїми діями полегшують внутрішній тиск на якийсь час. Вони своїми слабкостями привертають до себе угоду. Згодом вони так звикають до думки про жалість і безпорадність, що їхнє бажання незалежності і зрілості зникає частково або взагалі, і вони на довгий час залишаються самотніми всередині;

- *щастя в інших*. Ця ознака дуже помітна й яскрава. Люди з наявністю таких проявів постійно намагаються переконати своє оточення, що в інших все в житті набагато краще. Нав'язливі думки про те, що власне завжди гірше, ніж чуже. Така людина бачить в інших людей кращі будинки, сім'ї, бізнес, роботу, навіть поведінку дітей. Вони постійно скаржаться на відсутність везіння, удачі;

- *високий рівень емоційного дискомфорту*, що характеризується низьким рівнем задоволеності життям, постійне відчуття емоційного напруження, скутість, тривожність, неврівноваженість. Через що у ВПО може спостерігатися знижений настрій та прояви апатії та, як наслідок, неможливість прислухатися до себе і своїх почуттів. Різні життєві ситуації сприймаються з перебільшенням і трагічно, у таких людей негативні переживання

можуть призводити до зниження загального функціонування особистості;

– *егоцентричність*. Такі індивідууми дуже зациклені на власних міркуваннях. Їх мало або взагалі не цікавить думка співрозмовників. Навіть якщо таку людину попросити подивитися на ситуацію по-іншому, нічого не вийде. Вона просто влаштує істеріку, наполягаючи на своєму рішенні. Або ж може відмовитися, мотивуючи це непотрібністю і марною тратою часу.

Зазначений перелік дуже коротко, але, на нашу думку, правильно характеризує людину з можливими формами віктимізації. Але не варто забувати про те, що її прояви можуть змінюватися залежно від індивідуальності особи.

Варто зауважити, що всі вищеперелічені характеристики більшою чи меншою мірою можуть проявлятися в представників будь-яких категорій і верств населення із числа ВПО. Але водночас ці характеристики не можуть свідчити про високий рівень віктимізації загалом і слугують відправним пунктом для подальшого, більш детального дослідження в розрізі віктимологічного вчення.

Висновки. Ми розглянули низку чинників, що впливають на ВПО, які перебувають у складному життєвому становищі: розрив або втрата колишніх соціальних зв'язків, тривожність, невизначеність, сумніви щодо особистісної цінності і, як наслідок, особистісна дезорганізація, підвищений рівень агресивності й емоційного дискомфорту, зниження рівня соціальних очікувань і рівня домагань.

Для вирішення вищезазначених проблем, які можуть спостерігатися в деяких ВПО, пропонується впровадження віктимологічної профілактики, а саме організованої цілеспрямованої діяльності фахівців різних професій (психологів ДСНС України, волонтерів-психологів, соціальних педагогів і працівників соціальних служб, юристів тощо) для виявлення й усунення різних віктимологічно значущих явищ і процесів у сфері сімейних, громадських, неформальних відносин.

Діяльність психологів ДСНС України, окрім безпосередньої роботи з особовим складом і з цивільним населенням у разі виникнення надзвичайної ситуації, повинна передбачати надання допомоги і підтримки особам, які стали жертвою несприятливих умов існування в сучасних українських реаліях, коли людям доводиться покидати рідні домівки і налагоджувати нове життя.

На нашу думку, для цього необхідно:

а) виявлення суб'єктної схильності людини до віктимізації і визначення перспектив її подолання або мінімізації:

– підтримка осіб або груп, схильних до віктимологічного впливу та формування в них віктимологічної стійкості;

– виявлення осіб з явною віктимологічною спрямованістю;

б) виявлення зовнішніх віктимізуючих чинників, що впливають на людину:

– вивчення особливостей їх впливу на особистість (групу);

– реалізація діяльності з нейтралізації впливу об'єктивного чинника віктимізації особистості.

Література:

1. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції / О. Балакірева, В. Близнюк, О. Бородіна та ін. Київ, 2016. 140 с.
2. Солодько А. Вироблення політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні (підготовлено за підтримки міжнародного фонду «Відродження» / А. Солодько, Т. Доронюк; CEDOS. K., 2015. URL: http://diversipedia.org.ua/sites/default/files/sedos_policy_idps.pdf (дата звернення: 03.04.2018).
3. Міхеєва О., Середа В. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: збірка аналіт. матеріалів. Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. 461 с.
4. Старинська Т. Проблеми операціоналізації понять у контексті дослідження міграції населення. Освіта регіону. 2010. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/293>.
5. Панченко О. Особенности развития психических расстройств в условиях вооруженного конфликта, их коморбидность / О. Панченко, И. Кутько, А. Стасюк. Український вісник психоневрології. 2017. Т. 25. Вип. 1. С. 140–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uvp_2017_25_1_145.
6. Балакірева О. Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб. URL: <http://www.uisr.org.ua/news/36/83.html> (дата звернення: 05.04.2018).
7. Балакірева О. Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб: за результатами соціологічного дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні». Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості: міжнар. наук.-практ. конф. URL: <http://ief.org.ua/?p=4562> (дата звернення: 05.04.2018).
8. Балакірева О. Ставлення до переселенців і волонтерської діяльності 2015. URL: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/Settlers%20and%20volunteering.pdf> (дата звернення: 05.04.2018).
9. Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы. Москва: Эксмо, 2006. 1008 с.
10. Христенко В. Психология жертвы. Харьков: Консум, 2001. 256 с.

Кердывар В. В. Анализ предпосылок возникновения синдрома жертвы в условиях вынужденного переселения в пределах Украины

В статье проводится анализ основных детерминант, влияющих на формирование синдрома жертвы у внутренне перемещенных лиц из зоны локального военного конфликта на востоке Украины.

Определен комплекс основных психологических признаков развития индивидуальной виктимизации лиц, вынужденных покинуть свои дома в зоне антитеррористической операции и уехать в другой регион Украины.

Ключевые слова: *внутренне перемещенные лица, синдром жертвы, жертва, виктимология, виктимность.*

Kerdyvar V. V. Analysis of predictors of emerging victims syndrome under internally displacement conditions within Ukraine

In conditions of modern Ukrainian reality which can be characterized as unstable, local military conflict, massive displacement of citizens is the most actual social problem and it causes thorough studying of predictors of victims syndrome for prevention of self-destructive behavior. However, from general-psychological perspective the problem of victims syndrome among internally displaced persons (further IDPs) wasn't considered. We haven't any developed complex of factors and conditions which explains the process of development.

For confirmation or disproof possible predictor of victims syndrome development among IDPs, we held an expert interrogation among psychologists from the State Emergency Service of Ukraine who work and provide psychological help to IDPs.

According to results we revealed that most IDPs have these phenomena: high level of aggression, often complaints, high level of emotional discomfort, egocentricity.

But we should note that these characteristics are usual for the most part of IDPs, simultaneously these characteristics are signs of high level victimization in general.

For solving the above-mentioned problems, which can be observed among IDPs, we propose to implement victimological prevention. Such practice should consist professional actions of different specialists (psychologists of the State Emergency Service of Ukraine, psychologists-volunteers, social teachers and social workers, lawyers etc) which will be directed at detection of significant phenomena and processes in family, civil and informal relationship.

Key words: *internally displaced persons (IDPs), victim's syndrome, victim, victimology, victimization.*